

Püha
(pooleliolev käsikiri)

Enne kui siirduda maailma eri osade juurde, peaks natuke peatuma *püha* mõistel, sest sellega me puutume paratamatult kokku inimese ja jumalate-haldjate suhete kirjeldamise juures kõigis kolmes ilmas.

Püha on siinkohal tõlgitsetav **struktureeriva jõuna, mis annab mateeriale olemuse**. Püha võib tõesti vastandada argisele, nagu seda traditsiooniliselt teadusilmas tehakse (Eliade 1994: 23, Anttonen 1992:2515), kuid siinjuures ei saa nõustuda Anttoneni väitega, et *püha* tähendas traditsionaalsete (arhailiste) rahvaste juures roojast. Et oma artiklis ta seda väidet millegagi ei tõesta, samuti ei täpsusta, milliste rahvaste juures selline olukord valitseb, siis rohkem me seda küsimust ei puuduta.

Edasi vaatleb Anttonen *püha* mõiste arenemist läänemeresoomlaste juures. Peatun siinkohal pikemalt seetõttu, et *püha* tähendus on tähtis ka hantidele. Veikko Anttonen ühendab Lauri Kettusele toetudes *püha/pyhä* sõnadega `küpsetama` (*palvata*) ja `paistma` (*paistaa*), aga ka `põlv` (*polvi*), mis on põlvitades palvetamisel tähtsust omav kehaosa. Teemat arendades tuleb ta järeltulele, et asjad (pühade loomade kehaosad ja liha, ohverdatavad esemed ja ained jne) saavad pühaks just tänu küpsetamisele/põletamisele (Anttonen 1992:2517-2519). Siiski tundub küpsetamise kui tegevuse asetamine pühitsemise suhtes primaarseks natuke vägivaldne. Nii vaidleksin ma kindlalt vastu väitele, et karu süda muutus pühaks alles rituaali käigus läbi selle küpsetamise ja rituaalse söömise (Anttonen 1992:2518). Olemasoleva ainese põhjal, mis puudutab karu ja inimese vahelisi suhteid hantidel, võin ma kindlalt väita, et karu süda on püha juba enne küpsetamist ja söömist ning seda tänu sellele, et karu süda on väe keskusena karu sees, kes on taevast päritolu ja selle tõttu omakorda püha. Samuti räägib alepõllundusega seotud näide pigem Anttose teemaarenduse vastu kui poolt. Juttu on lõigust Elias Lönnroti soome-rootsi sõnaraamatus: "on ruvennut koivu ja versomaan, kun maa on ollut pyhässä". Anttonen on tõlgitsenud seda selliselt, et maa on olnud põletatud ja eraldatud muust põlluharimise jaoks ja põletamise tõttu püha (Sealsamas: 2519). Ma ei hakka siinkohal väitlema selle üle, kas alepõllundus on sakraalne või profaanne toiming. Loogikaviga seisneb selles, et pärast ale põletamist ja külvamist hakkab võrsuma mingi põllukultuur, enamasti teravili, mitte aga kased, nagu vastav lõik selgelt ütleb. Kasevõsa hakkab võrsuma alemaal siis, kui maa **on jäetud** põllutegevusest **rahule, st ta on olnud pühas olekus** ehk **eraldatud igapäevasest tegevusest**, millele on Anttonen ise hilisemas töös viidanud (Anttonen 1994:103). Seega põletamine ei korreleeru antud pühadusega piisavalt, et seda tuua Anttose hüpoteesi toetuseks, pigem tuleb välja korrelatsioon pühaduse ja puutumatus vahel.

Anttose teooriat annab vaadata veidi teisest küljest. Kui mingit ainet, enamasti toitu või esemeid ohverdatakse, siis tehakse seda tõepoolest sageli läbi põletusohvri. Kui sõna *püha/pyhä* on germaani laen (Sealsamas:2516), siis tasub uurida selle laenu tulekut põletusmatuste tulekuga läänemeresoomlaste juurde. Sel juhul lisandus lihtsalt üks pühitsemise kui rituaali aspekt – tähtis on põletusohver kui rituaal, mitte küpsetamine kui selline. Ei saa ju väita, et mõiste *püha/pyhä* tuli täiesti tühjale kohale ning läänemeresoomlastel

sakraalne maailm enne germaanidelt saadud "valgustust" täiesti puudus. Tuleb arvestada sellega, et osa nähtusi – näiteks pühad puud, kivid, jõed ja paigad – olid pühad juba oma olemuselt, ilma igasuguse inimesepoolse püromaaniata. Pühitsetakse lisaks tulele ja suitsule ka veega, värvilise liiva või mullaga, lisaks ka loitsimise või käte pealepanemisega. Seega küpsetamise ja põletamise ületähtsustamine tundub olevat pisut argumenteerimatu.

Niisiis, *püha* tähendab tavaelu jaoks puutumatut. Pühadesse esemetesse ja paikadesse puutumine on tihti selleks mittepühitsetud inimestele keelatud. Handi naised ei tohi süüa karuliha, mõnedes peredes ei tohi süüa tootemlooma või tema mingeid osasid. Paljudesse pühadesse paikadesse ei tohi obiugrilaste naised minna. Keeldu põhjendatakse kahte moodi. Üks põhjus on keelust üleastuja püha nähtuse poolt kahjustada saamine, võib meenutada kasvõi juttu uudishimulikust naisest, kes himustas kuulata püha muinasjutu keelatud osa. Teiseks põhjenduseks on püha nähtuse kahjustumine, rüvetamine profaanse ebapuhta mõju poolt. Selle näiteks kõlbab osadele pühadele nukkudele ja paikadele ligi pääsemise keeld naiste jaoks (Balzer 1978:110-112). Kui vastav kontakt juhtub toimuma, kaotab paik või ese pühaduse ning vajab puhastamist või sootuks uuesti pühitsemist. Mõnikord võib pühaduse kadumine olla ka pöördumatu (Semjon Pesikovi suulised teated 1992).

M. Eliade teeb vahet pühal ja maisel ruumil. Ta tundub küll lähtuvat sellest, et need ruumid on üks ja sama, muutunud on vaid inimese suhe sellesse ruumi, suunaga sakraalsest profaanse poole. Ruumi maine, profaanne tajumine on kaotanud korra, muutes ruumi amorfseks, väärtuste poolest ühtlaseks, kus ainult aeg-ajalt esinevad mõned inimese "isikliku kosmose pühad paigad" (Eliade 1994:23-24). U. Uusi teooria valguses on need ruumid siiski erinevad, kusjuures mõlema olemasolu on reaalne. *Püha ruum* on seejuures meie füüsilise maailma suhtes süvastruktuurne ilm, kus toimivad subjektid korrastavad ja struktureerivad maist maailma (Uus 1991-35-36).

Kui kommunikatsioon süvastruktuursetest ilmadest füüsilise maailmaga on võimalik peaaegu kogu aeg, siis vastupidine protsess pole nii lihtne. Selleks on olemas nähtused, mida iseloomustab epiteet *püha*. Pühad paigad ja esemed on vajalikud teispoosusega kommuniqueerumiseks. Nad on tavaümbrusest erinevad, võib öelda, et anomaalsed (Anttonen 1994:103).

Tavalised inimesed ei suuda pühasid paikasid üles leida, nad usaldavad selle loomadele. Eliade on kirjeldanud asula rajamist, mis algabki pühakoja ehitamiseks sobiva püha koha, "keskpaiga", "maailma keskme" otsimisega (Eliade 1994:26). "Maailma keskpaik", "maailmapuu" või "-sammast" tundub asuvat *pühas ilmas*. Iga kord, kui on tarvis ühendust, kommunikatsiooni "püha ilmaga", kutsutakse see nähtus mitmesuguste rituaalidega sündmuspaigale välja või minnakse ise pühasse paika, kus eri ilmade vaheline ühendus on püsivalt olemas (Sealsamas:31-34). See, et pühade paikade leidmine usaldatakse loomadele, tundub siiski omane olevat loodusest ja ka *pühast ilmast* võõrandunud sootsiumidele, kus šamaane asendab preesterkond. Minu andmetel suudavad šamaanid vähemalt Surguti rajoonis pühasid paikasid kindlaks teha.

Anomaalia ümbritseva suhtes loob potentsiaalide vahe, mis on vajalik töö tegemiseks. See füüsika seadus kehtib igal pool, kus toimub energia, väe liikumine. Püha paika või eset iseloomustab sellise väe liikumine, mis mõjutab argist, tavalist, piiritletud, tuntud, kontrollitavat elu ja on pärit tundmatust,

tavaliste vahenditega kontrollimatust, hõlmamatust valdkonnast (Anttonen 1992:2527-2528). Näiteks anomaalse välimuse või käitumisega loomad omandavad hantide silmis "üleloomuliku maailma" sõnatoojate staatuse.

1995. aasta augustis, kui ma viibisin külas Pimi jõel Kanterovide perekonnal, jäi Jaša Kanterovi mõrda valgete käppadega hele saarmas. Erandlik oli nii saarma mõrda sattumine kui tema värvigamma. Saarmas valmistas Jašale palju peavalu, sest kuna peres šamaane pole, siis ei saadud ka teada, kas erandlik sõnumitooja ennustas head või halba. Mitu korda uuris ta ääriveeri minu arvamust, sest ma olin ju kaasas, kui ta kalamõrda kontrollima läks. Kogu suve jooksul polnud tal õnnestunud saarmast isegi püünisraudadesse saada ja nüüd tuli too ise... Kui tegin juttu saarmanaha endale saamisest, siis ei tulnud see kõne allagi. Samuti jäeti selle saarma nina ühes vurrukarvadega ära lõikamata, nagu tavaliselt karusloomadega tehakse, et jahiõnne tagada. Ninad jäetakse alles vaid eriliseks otstarbeks mõeldud nahkadele.

Juhtum tuletab meelde teateid nanaide kohta, mille järgi uus abivaim ilmub šamaanile pärast seda, kui ta kohtab reaalses elus mingit ebatavalist olendit (Bulgakova 1995:38).

Püha vägi mõjutab, struktureerib tavalist maailma. Rituaalse tegevuse üks eesmärke on piiritaguse maailma mõjumine ning soodsa vastasmõju saavutamine. Eriti oluline on üleloomulike vägede soodus mõju kriitilistel aegadel, mil väikseimigi mõju toimib palju suuremal määral kui vahepealse platooaja tugevamad mõjutused (Pärna 1978:78-79). Sellised on mitmed siirdeajad, ühest olekust teise muutumised – nagu sünd, surm, pulmad jne. Sellised muutused on seotud subjektide või struktuuride olemuse ümberkorraldusega ning Uusi teooria valguses eeldab süvastruktuursete ehk teispoolsete subjektide sekkumist.

Šamanistlikele traditsioonidele on vaikumisi omane eeldus, et füüsilises maailmas kindlalt reglementeeritud käitumine (ehk rituaal) võib küllalt suure tõenäosusega tuua endaga kaasa soovitatavat ja ennustatavat tulemust. Tunnistatakse mingite vägede seost füüsilise maailmaga ühelt poolt ja vaimumaailmaga teiselt poolt. Traditsionaalses šamanistlikus kultuuris puudub hirm üleloomuliku ees *a priori*, nagu see on omane Lääne ja mõnede teistele, enamasti preesterkonnale toetava usueluga kultuuridele. Näitena võib ju tuua nõiajahid ja hirmu maagia ees Lääne-Euroopas jne. See hirm kajastub ka terminoloogias. Venekeelne *netsist*, inglisekeelne *unclean* ja saksakeelne *unrein* näitavad, et indoeuroopa rahvad on nõidust ja maagiat pidanud *ebapuhtaks, roojaseks*. Sellist suhtumist võib olla mõjutanud kristlik ideoloogia, mis ei salli konkurentsi oma tegevusvallas.

Hantidel ja tundub, et ka teistel soomesugu rahvastel sellist suundumust keelepruugi põhjal märgata ei ole. Esineb küll ebapuhtaid jõude, kuid need on üleloomulikus maailmas astme võrra kaugemal kui indoeurooplastel. Meeste poolt praktiseeritud šamaanimist peetakse normaalsuse valda kuuluvaks, sest see on mingil määral ennustatavate tulemustega ja järelikult annab kontrollitavuse illusiooni. Naiste poolt kasutatav vägi aga ei ole nii kontrollitav, eriti menstruatsiooni ja raseduse ajal. Sel perioodil on naised kontrollimatute ja meeste šamaanimist (ehk väekasutamise süsteemi) lõhkuvate vägede allikaks (Grunja Kanterova suuline teade). Kontrollimatus ja tundmatus, samuti korra puudumine põhjustavad hirmu, hirm aga agressiivset hoiakut.

Sestap omandas naine ja tema kaudu toimivad väed teatud ebapuhtuse varjundi, eriti siis, kui nad olid maksimaalsel toimimistasemel. Kui fataalselt võis naine mõjutada meeste väekompleksi, näitab kasvõi see nägemus, mille järgi šamaani väge saab jäädavalt ära võtta sel teel, et ta seotakse kinni ja lastakse naisel, kellel on menstruatsioon, üle ta pea astuda (Agrafena Pesikova suuline teade). Meesšamaanid opereerivad vähemalt Pimil, Tromaganil ning Ljaminil rohkem taeva vägedega ja naised maa vägedega, nemad ülemisse ilma minna ei saa (Grunja Kanterova , Pimi jõgi, Semjon Pesikov, Ljamini jõgi, Vm 1992).